

ABBASƏLİ HƏSƏN ƏHMƏDOĞLU
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov134
Xoy, Pəyame-Nur Universiteti
e-mail: arazahmadoghlu@gmail.com

DƏDƏ QORQUQD KİTABININ DREZDEN NÜSXƏSİ ƏLYAZMASININ OXUNUŞ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Qalın Oğuz xalqının ən dəyərli abidəsi olan Dədə Qorqud kitabının iki variantı var: Vatikan nüsxəsi, Drezden nüsxəsi. Hər iki mətn də ərəb əlifbası ilə yazılıbdır. Bu möhtəşəm abidəni başqa dillərə çevirib şərhlər yazıb araşdıran böyük alimlərin çoxu Türk olmayıb. Türk olanların da çoxu ilkin (orijinal) mətndən yox başqa alimlərin latin əlifbasına çevirdiyi mətnlərin üzü ilə bu eposu araşdırıb. İlkin mətni oxuyanlar isə əslində üç dil, Türkcə, Ərəbcə, Farsca ilə dərinlən tanış olmalıdır. Ona görə ki bu mətni yazan insan Türk dilli bir mətni çox yerdə ərəb və fars dillərinin orfoqrafik qaydaları əsasına dayanaraq sinədən sinəyə gəlmiş bu mətni qələmə almışdır. Eyni halda bu hörmətli qələm sahibinin bəzi yazı yanlışları da olmuşdur. Daha böyük bir məsələ Türk dillərinin fonetikasını ilə uyuşmayan ərəb əlifbası türkcə düşünülüb ərəb əlifbası və ad apardığımız o iki dilin təsiri altında hieroqlifik bir mətnə çevrilir. Yəni bu mətnləri oxumaq üçün ərəb əlifbası ilə kodlaşdırılmış türkcə leksikonları oxucu əzbərləməlidir. Bu məqalədə biz Dədə Qorqud kitabındakı bəzi yanlış oxunuşların yeni oxunuşlarını təqdim edəcəyik.

Açar sözlər: Dədə Qorqud kitabı, Oğuz, epos, leksikon, əlifba, ərəbcə, farsca, türkcə, fonetika, hieroqlifik, oxunuş

Türk xalqı İslam dinini qəbul etdikdən sonra ərəb dilində və ərəb əlifbası ilə yazmaq mədəniyyəti üstünlük tapır və yazı kodları əski əlifbalardan bir daha dəyişmək zorunda qalır. Hər dəfə kodlar dəyişdikcə xalq əlbəttə böyük mədəni şoklara tuş gəlir. Bu problemin ağırlığını sadəcə 20-ci əsrin sonlarındakı imkanlara baxmayaraq kiril əlifbadan latin əlifbasına keçən Azərbaycan xalqının yaşadığı ağır təcrübədə görə bilərik. Hələ də böyük yazıçı və alimlərimiz nə qədər vətənsəvər və öz yeni rəsmi əlifbalarına sadıq olsalar da yeni əlifbada əski əlifba kimi yazmaqda ən azı çətinlik çəkirlər. İndi eyni təcrübəni neçə yüz il əvvəl yaşayan Dədələrimizin əlindəki imkanlar və o vaxtın çətinlikləri ilə tutuşdursaq çox məntiqli bir nəticəyə varmaq olar və onların yaşadığı böyük mədəni şoku daha aydın qavraya bilərik. Bir yandan da Türk dilinin fonetikasını ilə ərəb əlifbasının heç uyuşmaması sorunu məsələni neçə qat dərinlədir. Başqa böyük sorun standart orfoqrafiya qaydalarının olmamasıdır. Hələ üstəgəl əlyazmaları qələmə alan xəttatları ağız şivəsi və əlyazma qabiliyyətləri və hər xəttatın imzasına bənzər əlyazması durumu çox vaxt daha anlaşılmaz hala salır. Bu problemlər əl-ələ verdikdə ərəb əlifbası ilə yazılmış klassik türkcə mətnlər daha çox hieroqlifik bir mətnə dönüşür, yəni ərəb əlifbası ilə kodlaşdırılmış bu mətnlərin oxucusu kodları əzbərləməlidir.

Eyni halda bu mətnlər ərəb və fars dillərindən alınmış bəzi sözlərin orfoqrafik qaydasına görə çox vaxt o dillərin orfoqrafiya kodları əsasında yazılır. Sadaladığımız bu dəlillərə görə klassik mətnləri, o cümlədən Dədə Qorqud kitabı abidəsini oxumaq istəyən bir araşdırıcı ərəbcə, farsca və türkcə ilə yaxşıca tanış olmalı və çox vaxt hieroqlifik mətnlər kimi bu dillərin təkcə yazı qaydaları yox, mədəniyyətləri ilə də tanış olmalıdır. Ona görə ki o mətnləri yazan alimlər dediyimiz o üç dildə yazıb yaratmış böyük alimlərdir. Nəsimi, Rumi, Füzuli, Əmir Əlişir Nəvayi, Seyyid Əzim Şirvani kimi alimlərin hər üç dildə ustalıqla yazdıqları göz önündədir.

Dədə Qorqud kitabı isə bu klassik mətnlərin zirvəsində dayanır. Bu əzəmətli abidənin boylarındakı mifik təsvirlərin dərinliyindəki rəmzləri, simvolları və kodları anlamaq insan düşüncəsi tarixində çox böyük sorğulara cavab verə bilər. Ona görə bu kitabı dəqiq oxuya bilib qavramaq bu abidənin dəqiq oxunuşundan keçir. Tarix boyu bu möhtəşəm abidəni araşdırmağı özlərinə böyük məqsəd götürmüş hörmətli alimlərin çoxu türk olmayıb. Türk olanların çoxu da hər üç dildə oxuya bilən olmayıb. Bəzi vaxtlar oxuya bilənlər isə xarici şərqşünasların şöhrətinin böyüklüyü altında ilkin mətni oxuya bilsələr də xarici şərqşünasların oxuduqlarını qəbul etmək məcburiyyətində qalıblar. Bu araşdırmanın məqsədi bəzi yanlış oxunuşları göstərərək düzlərini təqdim etməkdir.

Dədə Qorqud kitabının birinci boyu olan Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunda ən anlaşılmaq deyimlərdən biri bundan ibarətdir: “ایکولو اولالور. قیرقالو بویوز”. (4, s. 365) Türkcənin ərəb əlifbası ilə yazıldığı sorunları bilən oxuculara bu çox da çətinlik yaratmır və hələ də bu gün Azərbaycanın “Güney Azərbaycan” deyilən bölməsində belə yazılıb başqa cür oxunmaqlar davam edir. Çox sadə bir misal: “محمد” yazılsa da “Möhəmməd” yox, “Məmməd” oxunur, “امتحان” yazılsa da “əmtəhan” yox, “imtahan” oxunur, “سلام” (4, s. 363) yazılsa da “sələm” yox, “salam” oxunur. Və eləcə də “ایکولو اولالور. قیرقالو بویوز” yazılsa da “**Öykülü ulalur, qeyr-qalı böyüyür**” oxunmalıdır. Bu ibarət onu demək istəyir ki “Öykusu / Hekayəsi / Dastanı (macərəsi) olan insan ululara qovuşur, onun haqqında nağıl edilən dedi-qodu böyüyür yaxud dillərə dastan olur.” “Qeyr-qal” ərəbcə “قیل و قال” (qil-o-qal) və Türkcədə haman “dedi-qodu” anlamındadır. Pr. M. Ergindən tutmuş bu günədək dədəqorqudşünasların hamısı bu ibarəti “İyəgülü ulalur, qabırqalı/qapırqalı böyür” kimi qələmə almışdılar. M. Ergin (3, s. 101), S. Tezcan ilə H. Boeschoten (7, s. 168) “Eyegülü ulalur qapırqalı böyür”, A. Scmiede “İyğülü ulalur, kabırqalı buyur.” (6, s. 148) və KDQ əsil və sadələşmiş dildə isə “İyəgülü ulalur, qabırqalı böyür” (5, s. 146) kimi qələmə almışlar. Bu ibarət, başqa açıdan, Pr. Kamal Abdullanın açıqladığı sintaktik paralelizm sayılır, ona görə ki burada mətni təşkil edən cümlələrin bir-bir ilə sıx qrammatik və eyni zamanda məzmun baxımından əlaqəsini təmin etmək məqsədi ilə istifadə edilir. (1, s. 287)

Səgrək Uşun qocanın “kiçik” oğludur. Hələ də Türkcədə “kiçik” yazılıb “Kiçiy/kiçih” deyildi sözü KDQ-nin qələmə alanı “کیچی” elə haman tələffüz ilə qələmə almışdır; yəni elə orijinal mətndəki yazı da “**kiçiy**” oxunur. Bu üzdən “**kiçi**” oxuyub yazanlar düzgün qərar verməmişdirlər. Baxdığımız Dədə Qorqud kitablarının hamısında ərəb əlifbası ilə “درکورمیه لر” yazılmış sözü belə köçürüblər: 1. “yəniden doğanını dirgirmeyeler.” (6, s. 162), 2. “Yerji-den toğanunji dirgürmeyeler.” (7, s. 182), 3. “Yeniden toğanını dirgürməyələr.” (5, s. 158), (4, s. 106) 4. “Yeniden toğanını dirgürmeyeler” (3, s. 111) 5. M. Ergin DKK II-də hətta “dirgür-” məsdərini “diriltmək, yaşatmaq, canlandırmaq” anlamında işlətməmişdir. (2, s. 92). Bir halda ki bu cümlədə “درکورمیه لر” deyimini əslində “**diri qoymayalar**” anlamındadır.

İlkin mətndə ərəb əlifbası ilə yazılmış “پنچیک” əslində “**pəncyek**” oxunmalı idi, amma buracan hamı onu yanlış oxunuş olaraq “**pəncik**” (4, s. 65) oxuyub qələmə alıb. “Pəncyek” farscadır, ərəbcə “**xums**” yəni “beşdəbir” İslam dinində hökumətə veriləsi vacib fərizələrdən biridir. Burada isə “pəncyek” xanlar xanı Bayındıra verilir. “Məgər bir gün köprisinin yamacında bir bölük oba qonmuş idi. Ol obaa bir yaxşı-xub yigit sayru düşmüş idi. **Allah əmri**ylə ol yigit öldi. Kimi “oğul” **deyiv**, kimi “qardaş” **deyiv** ağladı. Ol yigit üzərinə möhkəm **qərə** şivən oldi. Nagahandan Dəli Domrul çapar yetdi; ayıdır: “Mərə, qavatlar, nə ağlarsız? Mənim köprüm yanında bu qovğa nədir, niyə şivən edirsiz?” – dedi. (4, s. 465-466) Burada dilçilik baxımından önəmli olan iki sözün oxunuşudur: ərəb əlifbasında yazılmış “دیو” ifadəsi hələ də bu gün Azərbaycanın Borçalı bölümündə işlənən aksanda oxunmalıdır, onda bu söz belə yazılmalıdır: “**deyiv**”. Bu üzdən “deyu” və yaxud “deyü” oxunuşu yanlış sayılır.

Ərəb əlifbası ilə “قره” yazılmış “qərə” də oxunur. Bir tərəfdən də fars dili təsirini nəzərdə alsaq, bu sözü “qarə” də oxumaq olar, bu ənənəyə klassik ədəbiyyatımızda çox rast gəlmək olur, məxsusən “qarə” sözü rədif-qafiyədə gələn yerlərdə. Bu gün Arazın güneyindəki Türklərin hamısı “**qara**” yox, “**qərə**” sözünü işlətməkdədir. Hətta çoxlu toponimlər də var: Qərə dərə, Qərə dağ, Qərə təpə, Qərəyni, Qərə Ziyaddın, Qərə qum, Qərə bulaq, Qərə su, Qərə quş və sa və il.Çağdaş dilimizdə “göyərçin” deyib yazılan semantem ərəb əlifbası ilə “گوگرچین”, “gögərçin” şəklində

yazılmış və bu oxunuş Azərbaycan xalqının bəzi ləhcələrində yamsılandığına görə alışıq şəkil almışdır. Ona görə hələ də Ərdəbil və Həmədan tərəflərində “göyərçin” yox, “gögərçin”; “düyü” yox, “dügü” deyilir. Ərdəbil ətrafında novhəxan / mərsiyəxan / məddah başqa bölgələrdən çox olur və demək olar novhə oxumaq orada millətin qanına işləmişdir, bu faktı Şeyx Səfi və Səfəvilərlə də əlaqələndirmək ola bilər. Bu novhə oxuyanların ərəb əlifbasında yazılanı oxuduğu sözlər xalqın danışıq leksikonuna girib bu günəçən özünü saxlaya bilibdir. Bu da hər vaxtın çağdaş mediasının gücünü meydana qoyur.

KDQnin Drezden nüsxəsində s. 159, son sətirdə, “من دخى بريومش او غلانيم” sözünü bir çox bilginlər “Mən dəxi bir yumuş oğlanıyım” şəklində oxumuşlar:

M. Ergin səhifə (63), Tezcan və Boeschoten səhifə (118), H. A. Schmiede səhifə (100), KDQ Ensiklopediası I, səhifə (76), KDQ əsil və sadələşmiş mətnlər, S. Əlizadə səhifə (97) və sa və il. Bu oxunuş mətnin ərəb əlifbası ilə qələmə almış yazıçının buraxdığı səhvədən törənir. Yazıçı bunu belə: “من دخى بويرمش او غلانيم” yazmalı idi, amma ərəb əlifbasının fərqli fontları ilə yazılmış “ر” hərfi ilə “و” hərfi KDQnin orijinal mətnindəki fontda bir-birinə çox yaxın şəkildə olduğuna görə həm mətnin yazıçısı həm də çağdaş oxucunu yanılda bilmişdir. Drezden nüsxəsi yalnız Ərəb əlifbası ilə yazılmamış, eyni halda Ərəb yazısı və fars dilinin təsirini də Türkcənin orfoqrafiyasına daxil etmişdir. Bu da o vaxt Ərəb mədəniyyətinin siyasi-nizami üstünlüyü və bir baxımdan da islamı qəbul edən türklərin tərəfindən mənimsənilməkdən irəli gələ bilər. Ərəb dilində bir çox leksikonlar var, örnək üçün: “رحمان” yox, “رحمن” yazılıb “rəhman oxunur; “انسان” yox, “انسن” yazılıb “insan” oxunur. KDQ Drezden nüsxəsində də “بيان” yazılıb, “bəban” yox, “baban”; “قناتلو” yazılıb, “qənatlu” yox, “qanatlı”; “طتلو” yazılıb, “tətlü” yox, “tatlu”; “شهباز” yazılıb “şəhbaz” yox “şahbaz”; “قطار” yazılıb “qətar” yox, “qatar”; “يصدقده” yazılıb “yəsdıqda” yox, “yasdıqda”; “قرشو” yazılıb “qərşu” yox, “qarşı” oxunur. Elə bu nədənlə də “دخى” yazılsa da “dəxi” yox, “daxı” oxumalıyıq. O vaxtın yazıçıları “I” səsi və hərfinin yerinə ərəb əlifbasında çarəsizlikdən “ى / ي”, hərdən “و” işlətmişlər, bu problem bu gün Azərbaycanın güneyində də yaşamaqdadır. Misal üçün oğluna “Aydın” adı qoyur, ərəb əlifbasında “أيدين” yazılır, sonra haman Azərbaycanlı qardaş dönüb oğlunu “Aydın” səsləyir! Niyə? Ona görə ki onun ana dilində təhsili yoxdur və təhsil sistemi farsca olduğu və yazılan kəlməni farslar “Aydın” oxuduğu üçün o da “Aydın”ı buraxıb “Aydın” səsləyir! **Aynalı** Azərbaycanın Qəradağ bölgəsində gözəl bir meşəlikdir, amma ərəb əlifbası ilə yazılmış tablolarında “أينالو” yazılsa da xalq onu “Aynalı” yox, “Aynalı” oxuyur, amma fars təhsili almışlar isə “Aynalı” deyir.

Bu araşdırmadakı örnəklərin hamısı Dədə Qorqud kitabı əlyazmasının Drezden nüsxəsi kimi Türkcə olduğuna baxmayaraq ərəb əlifbası ilə yazılmış olduğuna görə, o vaxtın katiblərinin yaratdığı orfoqrafiyanın, ərəb və fars dillərinin az da olsa bu əlyazmalarda olan təsiri kimi amilləri nəzərdə alsaq günümüzdəki ərəbcə, farsca, eləcə də ərəb əlifbası ilə yazılmış Türkcə ilə tanış olmayan oxucuya normal olaraq çətinliyi aydın olur. O üzdən belə bir ortamda yazılmış klassik mətnlərimizi oxumaq böyük məsuliyyət daşıyır. Eyni halda bu mətnlərin düz oxunuşu məsələlərini aradan qaldırmaq hamımızın milli-mənəvi borcumuzdur.

Milli-mənəvi dəyərlərimiz və sərvətimiz olan klassik ədəbiyyatımız Türk xalqlarının İslamı qəbul etdikləri dövrdən sonra qələmə alındığına görə ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Təbii olaraq ərəb və fars dilləri və mədəniyyəti ana dilimiz Türkcədə və onun o vaxtdakı yazılış qaydaları və orfoqrafiyasında qarşılıqlı təsir buraxmışdır. Bu araşdırmada təqdim olunan örnəklərdə ərəb əlifbası ilə yazılmış klassik ədəbiyyatımız, o cümlədən Dədə Qorqud kitabının Drezden nüsxəsini oxumaqda yaranan problemlərin bəzisinin həlli təqdim edildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K. “Paralelizm” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 287
2. Ergin M. Dede Korkut Kitabı II İndeeks – Gramer. Ankara: TDK Yayınları, 1997, 483 s.
3. Ergin M. Dede Korkut Kitabı I Metin – Sözlük. Ankara: Türk kültürünün Araştırma Enstitüsü, 1964, 217 s.

4. “Kitabi-Dədəm Qorqud” əla-lisane-tafeyi-oğuzan (Drezden və Vatikan əlyazma nüsxələri və M.Erginin nəşri əsasında tərtib edib çapa hazırlayanı S.Əlizadə) / “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası. 2 cildə, I cild.. Bakı: YNE, 2000, 624 s.
5. Kitabi-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
6. Schmiede H.A. “Kitab-ı Dedem Korkut” Destanlarının Dresden Nüshası. Ankara: Türkiyə Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 351 s.
7. Tezcan S. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerinde Notlar. İstanbul: YKY, 424 s.

A.H.Axmedoqlu

The Reading Problems of the Dresden Manuscript of the Book of Dada Qorqud

Summary

The original manuscript of the book of Dada Qorqud is written in Arabic alphabet. Since Turkic language phonetics is not compatible with Arabic alphabet, writing Turkic texts with Arabic alphabet has created many problems in the writing of the Turkic languages. One of the ancient masterpieces of the Turkic languages is the Book of Dada Qorqud. It has two different editions. One is the Vatican edition and the other one is the Dresden edition. Both of them have been written in Arabic alphabet.

The scholars who have transcribed and translated the original text have had several wrong readings. There are several reasons. One of them is because writing Turkic with Arabic alphabet looks like hieroglyphics. One should be thoroughly familiar with Turkic, Arabic and Farsi languages to be able to read the original text exactly.

Our classic literature, which has national and moral values and wealth, is written in the Arabic alphabet because it was written after the Turkish people accepted Islam. Naturally, Arabic and Persian languages and culture have been intermingling in our mother tongue in Turkish and in its written rules and spelling.

The examples presented in this study provide a solution to some of the problems that arise from the classic literature written by the Arabic alphabet, including the Dede Korkut's Dresden copy.

At the same time the mistakes of the writer of the original text is another cause of the problem. The study made in this paper has tried to correct some of these misreadings.

Key words: The Book of Dada Qorqud, Arabic, alphabet, Turkic, lexicon, Farsi, phonetics, misreading, new reading, language

Проблемы чтения дрезденской рукописи книги Дада Горгуд

Резюме

Оригинальная рукопись книги Дада Горгуд написана в арабском алфавите. Так как тюркская языковая фонетика не совместима с арабским алфавитом, написание, что тюркские тексты с арабским алфавитом создали много проблем в письме тюркских языков. Один из древних шедевров тюркских языков - Книга Дада Горгуд. У этого есть два различных выпуска. Каждый - ватиканский выпуск, и другой - Дрезденский выпуск. Они оба были написаны в арабском алфавите.

У ученых, которые расшифровали и перевели оригинальный текст, было несколько неправильных чтений. Есть несколько причин. Один из них - то, потому что написание тюркских языков с арабским алфавитом похоже на иероглифическое письмо. Нужно быть полностью знакомым с тюркскими языками, арабским и языками фарси, чтобы быть в состоянии прочитать оригинальный текст точно.

Наша классическая литература, которая имеет национальные и моральные ценности и богатство, написана на арабском алфавите, так как она была написана на турецком языке. Естественно, арабский и персидский языки и культура смешались на нашем родном языке и в его письменных правилах и правописании. Примеры, представленные в этом исследовании, позволяют решить некоторые проблемы классической литературы, написанной на арабском алфавите, включая дрезденскую копию Деде Коркута.

В то же время ошибки автора оригинального текста - другая причина проблемы. Исследование, сделанное в данной статье, попыталось исправить некоторые из этих неправильных чтений.

Ключевые слова: Книга Дада Горгуд, арабский, алфавит, тюркские языки, словарь, фарси, фонетика, неправильное чтение, новое чтение, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20. 04.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.04.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlilli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.